

УКРАЇНЦІ У ВИКЛИКАХ ТРАНСМІГРАЦІЇ ДЛЯ ПОЛІТИКИ ЄС

У статті наводяться характеристики транснаціональних міграцій, зокрема, на прикладі сучасних масових зовнішніх міграцій українців. Позначено виклики транс міграції для державної політики країн ЄС і напрямки, за якими слід шукати адекватної відповіді на ці виклики

The article presents the characteristics of transnational migration, particularly by the case of modern Ukrainian external migrations. The author try to focus on the challenges of trans migration for the EU policy and areas where to look for an adequate response to these challenges.

Глобалізація та міграції

Викладені рядом дослідників концепти глобалізації (Гелд, МакГрю, Голдблатт, Перратон 1999) розкривають її онтологічний зв'язок із міграцією. Міграція поруч із торгівлею, комунікативними технологіями, фінансами і туризмом, відзначається серед медіаторів глобалізації (Кіндлер 2008: 549), найважливіших її проявів і формотворчих чинників. “Змінні хвилі міграції, з Півдня – на Північ, і зі Сходу – на Захід, вчинили з міграції одну з головних глобальних проблем”, – зазначає Е. МакГрю (МакГрю 2004: 27). Водночас, демографічний спад, що охопив населення практично всіх держав Європи, США, Канади, Японії, Росії – країн, які витворюють т. зв. “північне кільце” (на південь від екватора до них належать тільки Австралія і Нова Зеландія), на думку відомого російського демографа А. Вишневського, є не тимчасовою кризою, а стійкими змінами у масовій демографічній поведінці. Відповідно, переміщення населення з Півдня на Північ є його природним рівномірним розміщенням в умовах глобалізації (Вишневський 2005).

З іншого боку, демографічний спад безпосередньо пов'язаний зі “скасуванням відстаней” (Бауман 2008), характерним для глобалізації. Припускаю, що для репрезентанта глобального простору спілкування, не “прив'язаного” до території походження чи постійного перебування, не потрібне “велике населення”, адже для нього не існує бар'єрів, зумовлених буттям у межах усталених культур.

Дослідники відзначають: ключові риси глобалізації – інтенсифікація загальносвітових суспільних відносин, що поєднують, віддалені між собою, локальності таким чином, що локальне життя трактується через події, які відбуваються на відстані багатьох кілометрів; інтеграція світової економіки; детериторіалізація і розвиток екстериторіальних стосунків між людьми; “стиснення” часопростору – матеріалізуються в сучасних міграціях.

Одна з визначальних рис глобалізації, – “вибух периферій у центри” (Кірні 1995), безпосередньо пов'язана зі зміною переважаючого напрямку міграцій: якщо раніше цим напрямком були виїзди з центрів на периферію, пов'язані зокрема з освоєнням нових земель, то тепер, більш популярним є рух у зворотньому напрямку.

Однією з найголовніших характеристик нової епохи, стали транснаціональні та глобальні міграції. Терміни “транснаціоналізм”, “транснаціональний соціальний простір”, “трансмігранти”, “транслокальність”, широко використовуються в західній

теорії для опису міграційних процесів сучасності. Термін “транснаціоналізм” увійшов у вжиток в 1970-ті роки, тобто в час, коли в економічній сфері розпочалося домінування великих міжнародних компаній – транснаціональних корпорацій, а також у час інтенсивної трудової міграції до економічно розвинутих країн, та політичної еміграції з колишніх соціалістичних держав (Алексеева: 26).

Британський дослідник С. Вертовец пропонує наступні визначення транснаціоналізму: зосередження на новій соціальній формації, що переосмислює територіальні кордони; діаспорна свідомість; синкретизм, креолізація, триколаж, гібридність у культурі; поширення транснаціонального капіталу, у тому числі, грошових переказів мігрантів на батьківщину; форма політичних зобов’язань держави еміграції чи імміграції щодо спільнот мігрантів, зростання ролі міжнародних неурядових організацій; переосмислення понять місця і простору, зміщення акценту з локального на транслокальне (Вертовец 2007)

Увівши термін “транснаціоналізм”, учені намагалися описати нові явища у міграційній практиці, які не можна було пояснити за допомогою класичних теорій міграції: до прикладу, зовнішні виїзди на сезонні роботи, що тривали не кілька тижнів чи місяців (“маятникова міграція”), а кілька років; практика, коли частина родини мігранта жила у країні його походження, а інша – в країні перебування (Алексеева; Гулей). Коли ж ці практики стали загальними, виникла необхідність означити нове соціальне поле.

За німецьким ученим Л. Прісом, концепт “транснаціонального соціального простору” означає, що мігранти “включають у себе вже делокалізовані й дифузні простори, всупереч державним кордонам, фрагментують національну тобто “державно-політичну” (І. М.) ідентичність людей, структурують їхні життєві та професійні шляхи” (Алексеева). Трансмігранти створюють соціальні поля, що перетинають географічний, культурний і політичний кордони, тобто – вони “підтримують і розвивають множинні відносини – родинні, економічні соціальні, організаційні, релігійні, політичні – які пов’язують між собою суспільства походження і поселення” (Кірні 1995: 560). Трансмігранти включені більш, ніж в одну спільноту, вони творять нові співтовариства, пов’язані з національними державами та їх кордонами. І якщо раніше, економічні досягнення і суспільний статус іммігрантів залежали від швидкості акультурації і включення у процеси приймаючого суспільства, то тепер це більше залежить від “культивуації міцних соціальних мереж на наддержавному рівні” (Алексеева: 27, 28).

“Вибух периферії в центр” або “периферизація Ядра”, що супроводжувалася переходом від вертикальних до горизонтальних відносин, зокрема, – від фордистського виробництва, з його вертикальною інтеграцією до інформатизації та децентралізації економіки (“post-Fordist global restructuring– мала кардинальні наслідки для етнічних процесів міграції. Нова імміграція до розвинутих країн, від 50-х років минулого століття, характеризувалася високим відсотком осіб без документів, біженців і жінок з незахідних країн, і вже не вела до асиміляції етнічних груп мігрантів. Натомість, вона дала підстави говорити про “карибізацію Нью-Йорка”. Проблеми асиміляції у міграційних дослідженнях “після плавильного тигля” (“post-melting pots patterns of

immigration”, поступилися порівняльному вивченню відмінностей турків у Німеччині, алжирців у Франції, мароканців у Іспанії (Кірні 1995: 552, 554).

Транснаціональні простори міграції, на думку дослідників, усувають колишню дилему мігрантів – інтеграції (що розумілася як асиміляція) із суспільством перебування чи утворення у ньому етнічної меншини. Остання формується з тих її представників, що належать до культурного ландшафту країни перебування. Є підстави розглядати транснаціональні соціальні простори іммігрантів як нову форму етнічних спільнот. “Глобальна перспектива в історії, подібно, як і непередбачуваність поточної історичної кон’юнктури, змушує нас вийти поза межі “кордонних візій культури і суспільства”, – констатує Л. Басч (Кірні 1995: 155). А Ентоні МакГрю додає: глобалізація, з характерною для неї всюдисущістю масової культури, діяльністю глобальних медіа та інформаційних мереж, несподівано поєднується з відродженням етнічних ідентичностей і плеканням відмінностей (МакГрю 2004: 27).

Таким чином, підсумовує російська дослідниця Марія Алексеева, головна відмінність транснаціональної міграції від її класичних форм, полягає в тому, що перша є “динамічним суспільним процесом, а не набором статичних зв’язків і позицій”. “Динамічна концепція бі- та мультилокальності” репрезентує міграційний процес як розширення простору діяльності його учасників, а не як переїзд людей із однієї країни в іншу, з наміром там облаштуватися (Алексеева: с. 28–29).

Т. Файст виокремлює три типи соціальних практик, що дозволяють трансмігрантам взаємодіяти всередині мереж, груп та організацій: соціальний взаємообмін як форма моральних зобов’язань і очікувань, яку можна звести до принципу “око за око”; “реципрокність” (reciprocity) як соціальну норму: отримання чогось від однієї сторони передбачає дію у відповідь; солідарність членів групи, об’єднаних схожими статусними позиціями і спільними символічними зв’язками – “колективними уявленнями” (Е. Дюркгайм), що “поділяють спільні ідеї, цінності та символи”. Зразки дії принципу реципрокності, які наводить Т. Файст – родинні зв’язки, що були головним механізмом залучення до трудової міграції першого покоління; грошові перекази родичам на батьківщину; циркуляція товарів, інформації та ідей, що долають кордони національних держав. Транснаціональні співтовариства мігрантів, об’єднані солідарністю, визначаються “випадком, в якому люди, що мігрують і залишаються в країні імміграції, пов’язаними соціальними і символічними зв’язками понадпросторовими та понадчасовими бар’єрами, що відповідають соціальним мережам у двох державах”. (Алексеева: 32).

Неважко помітити, що типи соціальних практик, якими Т. Файст характеризує взаємодію всередині мігрантських об’єднань є рисами етнічних спільнот, які таким чином виступають динамічним чинником комунікування у транснаціональному та глобальному просторі.

Транснаціоналізм належить до глобальних процесів, однак він має обмежену сферу.

Транснаціональні процеси територіально “зафіксовані” в діапазоні національних міграцій, через кордони однієї чи кількох держав, оскільки сам термін

“транснаціоналізм” з’явився як ствердження, що транснаціональні корпорації, що діють по всьому світі, мають базові національні території. Тоді як глобальні процеси, у

тому числі, глобальні міграції, більш децентровані від окремих національних територій (Кірні).

Міграційні процеси і, зокрема, трудова міграція, належить нині, до найбільш досліджуваних тем у світовій науці. Це зумовлено тим, що мало чи не кожна країна тепер виступає донором і реципієнтом трудових мігрантів. Міграції – і це добре видно на прикладі держав Євросоюзу, США та Росії – виступають одним із формотворчих чинників глобалізації, і, водночас, одним із найгостріших її викликів.

Дослідники називають закордонну міграцію “найочевиднішим прикладом глобалізації, у сенсі пов’язаності з рештою світу”. Міграція поступово стає способом життя пересічної людини. Часові і просторові відстані між культурами, розмежування і бар’єри, які тривалий час забезпечували співіснування традиційних культур, усувають хвилі мігрантів, що раз-у-раз прибувають на дану територію з різних теренів, і “не знаючи про давній уклад, спричиняють потребу нової, більш раціональної організації життя, на засадах мультикультурності” (Рубл 2007: 247).

Дослідники звертають увагу на основну суперечність між глобальними соціальними мережами, що прокладають собі шлях, динамікою ринків праці, новим міжнародним режимом у сфері прав людини, з одного боку, та національними державами, ними створеними міжнародними організаціями та механізмами реагування на глобальні виклики, – з іншого. У тому, що стосується міжнародної міграції, державне втручання зазнає дедалі відчутніших обмежень, головним чином, унаслідок динаміки ринків праці. Міграційні потоки дедалі більшою мірою виходять з-під контролю національної політичної влади і мають тенденцію породжувати нову політичну і соціальну реальність (Пейшоу: 2003).

Процес еволюції – від міграцій класичних, що тривали, приблизно до середини ХХ ст., – до транснаціональних і глобальних, знайшов відображення у послідовності його науково-теоретичного осмислення. Так, теорія “pull & push” аналізує фактори, які підштовхують до міграції з країни донора та приваблюють у країні перебування і, по суті, відтворює класичний погляд на міграцію як переміщення з однієї країни до іншої. Теорія “ланцюжкової міграції”, що виникла у середині 60-х рр. і спиралася на дослідження італійської міграції до США кін. ХІХ – поч. ХХ ст. минулого століття, концептуалізує міграцію як процес, що відбувається через передачу мігрантами-піонерами соціального досвіду і зв’язків, набутих у новій країні, своїм наступникам, яким уже стає значно легше забезпечити інфраструктуру життєдіяльності у нових умовах. Ідея первинності соціальних зв’язків переросла в концепцію мігрантських соціальних мереж, що визначаються як набір соціальних контактів групи, які здійснюються через особисті відносини, включаючи спорідненість, дружбу і громадські зв’язки, а також економічні відносини. Теорія кумулятивної обумовленості (це поняття ввів у науковий обіг Г. Мирдрал і у 90-их роках минулого століття розвинув Д. Мессі) спирається на концепцію соціального капіталу П. Бурдьє, який трактував соціальний капітал як “сукупність реальних чи потенційних ресурсів, пов’язаних із приналежністю до міцної мережі”. Мігрантські мережі розглядаються “як специфічна локальна форма соціального капіталу, за допомогою якого їх учасники можуть отримати доступ до ресурсів в іншому місці”.

Це – дифузійний процес, який охоплює все ширші кола людей. Розширення мережевих зв'язків до критичного рівня веде до самовідтворюваності міграції. Формування спільнот мігрантів, в кожному конкретному пункті призначення, збільшує ймовірність подальшої міграції в цей пункт.

Розвиток міграційних мереж та самовідтворюваність міграційних процесів все більше унезалежнює міграцію від її першопричин, і веде до формування спільного простору, в якому поєднані країни-донори та країни перебування міграційної системи. У її межах відбувається більш інтенсивний товарообіг, обмін інформацією, транскордонні переміщення працівників. (Селешук 2011: 6-8)

Українці у транснаціональних міграціях

Результати проведених нами досліджень українських міграційних процесів та міграційної політики ЄС та Росії у 2006 -2011 (ідеться про комплексне дослідження процесів української трудової міграції в країнах ЄС та Російській Федерації та опрацювання концепції політики циркулярної міграції українців до ЄС у взаємодії експертних середовищ та аналітичних центрів України та ЄС) підтверджують і розширюють наведені риси транснаціональних та глобальних міграцій та викликів, які вони формують для політики держав та міждержавних об'єднань.

Основні риси сучасної або так званої «четвертої хвилі» української міграції (одночасне охоплення нею кількох континентів і десятки країн; представництво найрізноманітніших соціально-демографічних та освітніх груп українського суспільства; масовість самостійної жіночої міграції; перехід від “човникових” подорожей до тривалих виїздів, а від них – до переміщення регіонами та країнами в пошуках заробітків і кращих умов життя; скупчення українських іммігрантів переважно в мегаполісах; наявність розвинутих соціальних мереж; значимість нелегальної міграції) характеризують її як складову сучасних транснаціональних та глобальних міграцій (Марков: 2009).

Масові еміграції українців першої, другої, третьої «хвиль» у XIX –XX століттях найчастіше означали переміщення з одного соціокультурного простору в інший, часто з одного історичного часу – в інший. Відтак мігрант переносив “середовище походження”, основою якого були родина. Через великі фізичні та соціокультурні відстані все подальше спілкування мігранта було синхронізацією із приймаючим середовищем і, навпаки, діахронізацією зі середовищем походження. Діаспора, об'єднана в товариства, що плекають українські звичаї, традиції та обряди, ставала інтегральною частиною суспільства перебування та його культурного ландшафту.

Натомість нинішні зовнішні міграції українців є однією з альтернатив індивідуального вибору, в межах “простору співбуття” мігранта: забезпечення матеріальних потреб сім'ї залишається важливим мотивом трудової міграції, однак в основі прийняття рішень їхати чи не їхати на заробітки за кордон лежить персональний вибір потенційного мігранта. Його спосіб самовизначення можна окреслити як *перебування у співвіднесенні* з родиною, батьківщиною, колегами та роботодавцями в інших місцях та країнах перебування, зрештою, вибором потенційних можливостей подальшої самореалізації. Розбудова ефективних міжперсональних мереж, що поєднують усі ці напрями разом із відтворенням соціокультурних форм

самоорганізації, притаманних традиційній діаспорі (церковні спільноти, культурні, освітні, студентські, жіночі товариства, видання власної преси), вказує на формування іншого усталеного простору соціальних відносин, для якого міграція є постійною рисою.

Подібно до інших груп іммігрантів до розвинутих країн (мексиканців у США, турків у Німеччині, алжирців у Франції) від 50-х років минулого століття, тобто «переходу від фордистського виробництва з його вертикальною інтеграцією до зростаючої інформатизації економіки та децентралізації», сучасні українські іммігранти у приймаючих країнах переважно не асимілюються. Вони радше достосовуються до умов, що змінюються, аніж асимілюються приймаючими суспільствами. Навіть ті мігранти, які інтегруються у приймаюче суспільство чи повертаються на батьківщину, формують паралельні поля соціального комунікування, залишаючись у «міжкультурному» просторі. Сучасні українські мігранти швидше усвідомлюють себе окремою соціальною групою українського суспільства.

Українці формують міграційні системи, що поєднують їх одночасно з рядом приймаючих країн і спираються на розвинуті соціальні мережі. Українці часто включені одночасно до кількох міграційних систем і залежно від обставин легко змінюють країну перебування. Це сприяє постійному розширенню варіантів вибору та формуванню міграційних систем і з іншими країнами (Селещук 2011: 8). Мігрантські мережі діють як самостійні чинники залучення до міграції представників українського суспільства вже незалежно від її першопричин – високого безробіття і низьких заробітків, - що дали поштовх до масових виїздів українців на заробітки за кордон на початку 90-х років і залишаються чинними дотепер.

Триваючий процес української міграції частково відтворює її традиційне значення як «переміщення з одного місця в інше». Зокрема, коли йдеться про відтворення соціокультурних форм, притаманних традиційній діаспорі (церковні, культурні, освітні, студентські, жіночі об'єднання, преса). Однак переважно це є транснаціональна міграція, коли людина, що знаходиться у суспільстві походження чи перебування, через зовнішніх агентів включена в інший «горизонтальний» соціальний простір, відмінний від обох суспільств. Країна походження (повернення), країни транзиту і приймаючі країни можуть трактуватися як «зони переміщень» мігрантів, рух у яких визначається соціальними мережами. Із недавніх досліджень сучасної української трудової міграції (Лібанова 2009; Марков 2009) – впливає, що повернення частини мігрантів на батьківщину внаслідок розгортання світової фінансової кризи може розглядатися однією з ланок ланцюга подальших переміщень. Міграційний досвід українців у період кризи слугує однією з підстав для твердження, що інтенсивні міграції (зокрема, зовнішні) залишатимуться сталою рисою соціальних відносин незалежно від поточного стану світової економіки. Майбутнє українських зовнішніх міграцій визначатиметься змінами типів і простору соціальних мобільностей і формуванням відповідних до цих перетворень моделей соціальної поведінки українських громадян.

Нещодавно оприлюднені дані повторного модульного вибіркового обстеження населення (домогосподарств) України з питань трудової міграції, яке у квітні - червні 2012 р. проводили Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН

України та Державна служба статистики виразно вказують на зростання ваги соціальних мереж у важливих напрямках життєдіяльності мігрантів (працевлаштування; грошові перекази на батьківщину) . В останні роки кількість мігрантів з України зростала передусім за рахунок возз'єднання сімей, тобто переважно виїзду молоді на навчання і працю до приймаючих країн (Позняк 2012) . Наведені факти дозволяють припустити подальшу інтеграцію нинішньої «трудої міграції» та «міграції фахівців» через розширення простору горизонтальних мобільностей. Це ставить ефективність міграційної політики в залежність від побудови певного горизонтального принципу формування її регуляторних механізмів.

Виклики міграційної політики

У 2010 році у рамках проекту «Опрацювання концепції політики циркулярної міграції українців до ЄС у взаємодії експертних середовищ та аналітичних центрів України та ЄС» нами було проведене опитування експертів до справ міграції в Німеччині, Італії та Австрії. Наше дослідження охопило різні категорії експертів, серед яких були урядовці центрального та місцевого рівня, діячі профспілок та неурядових організацій, науковці.

Результати експертних інтерв'ю дають підстави ствердити: міграція та мігранти сприймаються в країнах ЄС як безальтернативне джерело подальшого економічно-соціального розвитку і, водночас, як серйозний виклик для майбутнього зазначених країн. Мігранти потрібні приймаючим суспільствам ЄС не тільки як додаткова робоча сила, яка заповнює «сектори економіки, що вивільняються» національними працівниками. Мігранти формують сфери зайнятості, без яких уже неможливе відтворення суспільної життєдіяльності та розвиток.

З іншого боку, переважно нелегальна міграція розглядається як загроза усталеному соціокультурному укладу і правовим відносинам приймаючих суспільств. Попри значні заходи у сфері регулювання зовнішніх міграцій, у тому числі інтеграції мігрантів до приймаючих суспільств ЄС, - загалом відносини між першими і останніми можна охарактеризувати чимось на кшталт «політичної сегрегації». Мігранти, які прибувають до країни чи перебувають у ній тривалий час, не охоплюються державною політикою як суб'єкти її формування. Державна політика засадничо виражає лише відносини приймаючих суспільств; вона, по суті, заперечує міграцію, відмежовується від неї і тільки вимушено відступає під її тиском і неминучістю. Хвилі легалізації мігрантів відбуваються під тиском новоприбулих; легалізація мігрантів у одній із країн ЄС створює «казус нелегальності» для них в інших країнах Спільноти, куди вони переміщуються в пошуках заробітків.

Зворотною стороною цього становища є те, що розвинуті країни ЄС «не бачать» не тільки подальшої долі іммігранта, а й соціальних процесів і чинників міграції, що мають понаднаціональний характер – за горизонтами своїх кордонів Стрижневим інститутом регулювання міграційних процесів у ЄС дотепер залишається кордон. Попри очевидну неефективність цього інструменту, останнім часом в країнах ЄС посилюється акцентування на його ролі, як вирішального інструменту регуляторної політики. Закриття кордонів поглиблює сегрегацію приймаючого суспільства і

мігрантів, посилюватиме нелегальну міграцію і не стимулюватиме мігрантів повертатися додому.

Головний виклик міграції для розвинутих країн полягає в тому, що потоки новітніх мігрантів і міграційні системи формують окрему соціальну дійсність, що існує *паралельно* із державами та приймаючими суспільствами і не регулюється ними. Сучасна регуляторна політика не матиме тривкого сенсу, якщо ставитиме штучні бар'єри на шляху природних циркуляцій мігрантів, і не передбачатиме зарекомендованої зворотної конструктивної взаємодії з країною-донором в усіх напрямках дотримання прав і свобод, самореалізації та захисту мігрантів, що повертаються чи переїжджають у «треті» країни. А це, своєю чергою, означає, що ***повноцінними акторами перспективного конструкту міграційної політики в умовах глобалізації мають стати держави приймаючі і держави-донори, мігранти, та їхні об'єднання, неурядові організації, зокрема, міжнародні, наднаціональні об'єднання та мережі, що мають відношення до міграції.*** Відтак, найбільш адекватний напрям регуляторного впливу на міграційні процеси, з нашого погляду, полягає у формуванні цивілізованих шляхів вільної циркуляції мігрантів. Рух у цьому напрямі потребує, передусім, налагодження правових форм діалогу приймаючої держави з іммігрантами незалежно від їхнього правового статусу і передбачає взаємодію урядів, незалежних експертів, роботодавців, представників громадянського суспільства, мігрантів, приймаючих суспільств і суспільств-донорів.

Список джерел

Алексеева М. Гендер в пространстве транскультурной коммуникации: анализ дискурсивных репрезентаций. Дипломная работа при Европейском университете в Санкт-Петербурге. На правах рукописи / М. Алексеева // Архив Центра независимых социологических исследований в Санкт-Петербурге. – 34 с.

Бауман З. Глобалізація. Наслідки для людини і суспільства / З. Бауман. – К., 2008. – 118 с.

Вишневский А. Альтернативы миграционной стратегии / А. Вишневский // Демоскоп Weekly. – 2005. – № 185–186 (10–23 января).

Гулей Н. “Четверта Хвиля” еміграції з України / Н. Гулей // Український Світ. – Київ, 2005. – № 1–3: Від Трипілля до Тернопілля / [ред. О. Шокало]. – С. 13

Held D., McGrew A., Goldblatt D., Perraton J. Global Transformations. Politics, Economics and Culture. – Stanford: Stanford University Press, 1999. – 515 p.

Kearney M. The Local and the Global: The Anthropology of Globalization and Transnationalism / M. Kearney // Annual Review of Anthropology. – 1995. – Vol. 24. – P. 547–565.

Kindler M. Risks and risk strategies in migration: Ukrainian domestic workers in Poland / M. Kindler // Migration and domestic work. A European Perspective on a Global Theme / [ed. H. Lutz]. – Frankfurt, 2008. – P. 147–150.

Марков І. (ред.), Бойко Ю., Іванкова-Стецюк О., Селещук Г. На роздоріжжі. Аналітичні матеріали комплексного дослідження процесів української трудової міграції (країни ЄС та Російська Федерація). – Львів, 2009. – 260 с.

McGrew A. Globalizacja i polityka globalna / A. McGrew // Globalizacja polityki światowej. Wprowadzenie do stosunków międzynarodowych / [pod red. J. Baylis, S. Smith]. – Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2004. – S. 17–41.

Vertovec S. Circular Migration: the way forward in global policy? / S. Vertovec // University of Oxford – 2007. – Paper 4. – 25 p.

Пейшоу Ж. Потужний ринок і слабка держава: предметне дослідження сучасної міграції до Португалії / Ж. Пейшоу // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 1. – С. 91–108.

Позняк О. (2012). Соціальні наслідки євроінтеграції України. Міжнародна міграція. [Електронний ресурс]: <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/09446.pdf>. (17 березня 2013).

Рубл Б. Капітал розмаїтості. Транснаціональні мігранти у Монреалі, Вашингтоні та Києві / Б. Рубл. – Київ, 2007. – 335 с

Селешук Г. Сучасні міграції та їх осмислення // Марков І. (ред.), Селешук Г, Савчинський Р, Іванкова-Стецюк О, Одинець С. Циркулярна міграція: нові підходи до старої концепції. Матеріали дослідницького проекту “Опрацювання концепції політики циркулярної міграції українців до ЄС у взаємодії експертних середовищ та аналітичних центрів України та ЄС” . – Львів, 2012. – 43 с.